

Széchenyi Ágnes

Az elbeszéléstől a filmforgatókönyvig Biró Lajos 1919 utáni filmes pályája

A tanulmány a Magyarországon íróként és újságíróként tevékenykedő Biró Lajos 1919 utáni, emigrációban töltött éveit mutatja be. Elsősorban a Korda Sándorral elért nagy nemzetközi sikerekhez vezető közös vállalkozásokat tárgyalja, illetve Biró filmkészítéshez vezető útját magyarázza. Másodsorban pedig Biró és Magyarország viszonyát tekinti át.¹

Biró Lajos a 20. század első évtizedeinek meghatározó írója, újságírója, szerkesztője, politikusa volt. Újságírói pályáját Nagyváradon kezdte, szinte egy napon érkeztek oda Ady Endrével 1900-ban. Adynak közeli jó barátja lett és maradt, életük végéig kapcsolatban voltak. Nagyjából együtt jutottak fel Budapestre is 1904-ben, a Vészi József szerkesztette Budapesti Naplóhoz. A napilapnál – ahol ezidőtájt együtt volt a későbbi Nyugat szerzőinek egész csapata, többek között Kosztolányi Dezső, Szini Gyula, Nagy Endre, Csáth Géza, Lengyel Géza – mindvégig kitartott a szabad választójog mellett. Vészi el is szegődött a darabontkormány sajtóügyei intézőjének, ami olyan óriási népszerűtlenséget hozott, hogy fel is adta lapját. Közben Biró Lajos elvette feleségül Vészi Jolánt (nagyjából egyidőben azzal, hogy Molnár Ferenc is benősült a családba, Vészi Margit révén), és a szinte teljes család együtt költözött ki néhány évre Berlinbe, amíg itthon eltompul a sajtóközvélemény emlékezete. A német fővárosból Biró számos itthoni lapot tudósított. Hazatérte után ott volt a szabadkőműves Világ megalapításánál, harcos vezércikkíróként lett ismert – és az ellenoldalon értelemszerűen nem kedvelt radikális. Számos előadást tartott a Galilei Körben, ismerte jól Kernstok Károlyt, Czigány Dezsőt, előadásokat tartott a Nyolcak állandó kiállítóhelyén, a Művészházban. Biró jó pár ezer publicisztikát írt a Függelenség, a nagyvárad Szabadság, majd a Budapesti Napló, a Figyelő, a Nyugat, aztán a Budapesti Hírlap, a Magyarország, Az Újság, a Világ, a Fáklya, a Renaissance oldalain. A nagyhatású véleményformáló között tartja számon az emlékezet. Nemcsak gyakorló újságíró és szerkesztő volt, hanem szakmája törvényszerűségeinek elemzője, az első sajtótudományi munkák egyikének (*A sajtó lélektanához*, 1908) szerzője, az újságírás teoretikusa is.

Ott találjuk Biró Lajost a Magyar Radikális párt megalapítói körében is 1914-ben, igen szoros kapcsolatot ápolt – utóbb az emigrációban is – Jászi Oszkárral. Az őszirózsás forradalom idején államtitkár lett Jászi mellett. A Tanácsköztársaságot örömmel köszöntötte: az Írói Direktórium tagja és az Írók Szakszervezetének vezetője lett. A bukás után emigrálni kényszerült, az itt közölt dolgozatban olvasható történet ekkor kezdődik.

Biró Lajos azonban nemcsak újságíró és politikus volt, hanem kiváló és igen népszerű novellista és színpadi szerző is. Kosztolányi a „megváltó irodalmi kozmopolitizmus” képviselőjét látta benne, az újságíró és színpadi szerző Relle Pál szerint „a magyar irodalomban Biró találta fel a filmet”, a nagyhatású színikritikus Alfred Kerr pedig „hatásgyárosnak” mondta.² S mi más a film, ha nem koncentrált hatásra törekvés?

Biró Lajos az emigrációban

Biró Lajos 1919 nyarán hagyta el Magyarországot, és Bécsben, a Hotel Klomserben lakott, abban a szobában, ahol Alfred Redl ezredes 1913-ban öngyilkos lett. Egy ideig még szervezte a polgári radikális emigránsok kapcsolatait, a hírforgalmat (élénk levelezésben volt Jászi Oszkárral és Károlyi Mihállyal is), reménykedett a hazatérésben. Viszont kimaradt az emigráció „ahány kávéház, annyi párt” belső küzdelmeiből, és noha a kezdeti időkben bőven publikált, írásait nem a küzdőtársak, hanem a berendezkedő Horthy-rezsim ellen írta, és nem süllyedt bele az acsarkodásokba (Litván, 2008: 227–260).

¹ A tanulmány részlet a szerző készülő Biró Lajos-kismonográfiájából.

² Alfred Kerr: A modern magyarokról. *A Hét*, 1921. január 1. 5–8.

Megélhetését a hazuról magával vitt pénz biztosította, írói életének meglehetősen jó ügynöki szervezése, majd később az, hogy összetalálkozott Korda Sándorral, és az ő hívására Bécsben újlag kapcsolatba került az új médiummal, a filmmel. Korda is emigráns volt, a Tanácsköztársaság alatt a filmipar államosítását vezette (Garai, 1969). Szoros ismeretségük közel egy évtizedre nyúlt vissza.

Az ifjú Korda 1912-től a Világ mozirovatának cikkírója volt, vagyis Biró lapjának munkatársa és több filmes lap alapítója.³ Kapcsolatuk már ekkor közeli volt – ráadásul a Nyugat némely fiatal íróinak „mozis” társaságához tartoztak:

„A Nyugaton belül volt egy külön baráti társaság, amelynek tagjai [...] esténként felkerekedtek, hogy moziba menjenek. [...] Ez a baráti társaság bizonyos értelemben vezetőjének ismerte el a fiatal Korda Sándort [...] Itt van tehát Vértes [Marcell], Major [Henrik], Biró [Mihály], Gedő [Lipót] a rajzoló; itt van Móricz, Karinthy, Somlyó, Gábor Andor, Biró Lajos, Kosztolányi és Nagy Lajos, mindig mindenben együtt” (Nemeskürty, 1960: 681).⁴

Korda cikket is írt még itthon az előtte nagy tekintélyű Biróról, Biró pedig szárnyai alá vette a nálánál 13 évvel fiatalabb pályakezdőt – feltehetően egykori önmagát látva meg benne.⁵ A jól tájékozódó Korda Bécsben forgatókönyvírói megbízást szerzett Biró számára.

1920-ban Bécsben Korda és Biró már forgatta is első közös filmjét, a mérsékelt sikerű adaptációt, a *Koldus és királyfit* a fiatal osztrák filmes cégen belül, a Sascha-Filmindustrie neve alatt. Egy jelentősebb megbízás következett, Biró saját regényéből, a *Serpolette* történetéből írt filmet Kordának, ugyancsak a Sascha-cég megbízásából. A dalmát és az adriai tengeren forgattak (ez újdonság volt!), 1922 elején már be is mutatták a magyarok által játszott, mégis osztrákká lett produkciót, *Eine versunkene Welt* címmel. A filmet benevezték a háború utáni első európai filmfesztiválra, a milánói *Concorso Cinematografico Internazionale* vetítéseire. Biró a legjobb drámai forgatókönyv írójának járó első díjat nyerte (Polak, 1948).⁶ Ezután az egyik felkérés és film hozta a másikat. Biró filmre írta lélektani detektívregényét, *A Molitor-házat* is (1922), majd a legnagyobb német cég, a Hansa-Ufa felkérésére készítették el Kordával a közönséget még mindig érdeklő mayerlingi tragédiáról (Rudolf trónörökös öngyilkosságáról) szóló filmet (*Tragödie im Hause Habsburg*, 1924). Az 1920-as évek közepétől kezdve már Amerikának, az akkor újonnan formálódó új filmes központnak, Hollywoodnak dolgozott Biró is (Jacobs, 1930; Gabler, 1988; Scott, 2005). 1922-ben már járt az Egyesült Államokban, kíváncsi volt az új világra, ahol öccse, Biró János élt 1913-as kivándorlása óta, és ahol a Broadway-n a darbjait is játszották, igaz, szolid sikerrel.⁷ 1926-ban másodszer járt Biró a tengeren túl, és ő készítette elő az utat Korda Sándor számára, minthogy már kapcsolatban állt a Paramount és a First National vállalatokkal is. Sokan aláhúzzák, hogy Biró egyáltalán nem volt „tipikus” újságíró, nem volt bohém, különösen családszerető ember volt és fivéréhez is gyengéd szálak kötötték. Emigránsként biztos egzisztenciát akart teremteni feleségének, (epilepsziában szenvedő) lányának és a magukhoz vett unokahúgnak, akinek szülei a spanyolnátha-járvány áldozatai lettek (Széchenyi, 2008: 245). Vonzotta is Amerika. Életvitelszerűen azonban nem szívesen tartózkodott Hollywoodban, egyszerűen nem szeretett ott lenni. Hogy az idegenkedést megértsük, Korda Sándor élettörténetéhez fordulunk, aki szintén megpróbálta az amerikai filmcsinálást, beilleszkedést (vö. Phillips, 1998; Tabori, 1972). A megbízható Korda-legendáriumból idézünk:

3 Korda több filmes lap közreműködője, sőt alapítója is volt. Emlékezetes és egyelőre kiaknázatlan a Pesti Mozi című 1912-ben létrehozott lap, amelybe Ambrus Zoltán, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán, Nagy Lajos, Karinthy Frigyes is írt. Korda lapja volt még a Mozi, majd a Mózihét.

4 A Pesti Mozi történetére, a baráti társaság szereplésére, Tisza-ellenes cikkeire Korda társszerkesztője, Várnai István emlékezik vissza (Lányi et al., 1920: 74).

5 A Korda-család emlékezete szerint Biró Lajos mutatta be a fiatal Kordát Ungerleider Mórnak, a magyar filmipar megalapítójának, az első magyar filmtársaság, a Projektograph Rt. filmkölcsonzó és filmkészítő vállalat igazgatójának. Ungerleider rögtön alkalmazta is Kordát (Korda, 1983: 65). Tabori Pál, Korda későbbi londoni vállalatának másik magyar forgatókönyvírója egyenesen úgy fogalmaz, harminc éven át Biró az apa-figura volt Korda életében (Tabori, 1959: 67).

6 A részben szabadban forgatott film izgalmas és eredeti mű lett, és egyben szép üzleti sikert is hozott az osztrák filmes cégnek (Tabori, 1959: 68).

7 Biró Lajos vízumkérelmének és vízumügyének dokumentumai. Magyar Országos Levéltár, K 58 1922-III/1. 14. csomó (1021–1259). – Biró János (Bécs, 1881–New York, 1954), banktisztviselő, újságíró. Az amerikai Szabadság, a Képes Világlap szerkesztője, az Amerikai Magyar Népszava főszerkesztője. 1916-tól a Sunbeam Motion Picture Co. európai osztályának igazgatója volt (Tabori, 1959: 75).

„Alex [Korda Sándor] kedvetlen volt, nyugtalan és magányos. Mélységesen gyötörte a honvágy és a kulturális sokk. Budapesten, Bécsben és Berlinben elismert rendező volt már [Budapesten, Bécsben és Berlinben Biró is elismert író, színpadi szerző volt! – Sz. Á.], főpincérek szalajtották alárendeltjeiket, hogy a legjobb asztalt foglalják a nevezetes *Herr* Kordának. Újságírók kértek interjút tőle, művészetről társalgott művészekkel, politikáról politikussal, irodalomról írókkal [Biró szintén! – Sz. Á.] és pénzügyekről pénzemberekkel” (Korda, 1983: 101).⁸

A leírás szerint Korda magányosan üldögélve a nyugat-amerikai parti épületek sötét szobáiban „azon töprengett, miféle örült sors vetette Los Angelesbe, háromezer mérföldnyire a civilizáció legközelebbi előőrsétől – mert New Yorkban legalább igazi napilap jelent meg” (Korda, 1983: 106).

Kalifornia a légi közlekedés elterjedése előtt négy és félnapnyi vonatútra volt a keleti parttól. Európából Los Angelesbe vagy vissza komoly utazásnak, nagy vállalkozásnak számított. Az 1920-as években Los Angeles még nem az a város volt, amelyet ma ismerünk. Ez még a légkondicionálás kora előtti időszak; a táj, ahol ma sokszoros milliómós film- és médiasztárok laknak, kietlen pusztaság volt, szétszórt indián törzsek vadászterülete. Sivár és szikkadt pusztaság volt a vidék – évente sok ideérkező szerencsét próbáló lett öngyilkos, sokan egyszerűen belegyalogoltak a tengerbe. Az európai familiáris légkörnek ott híre sem volt.

Visszatérve Biróhoz: ő elsősorban, sőt kizárólag Kordához kötődött. A kapcsolat viszonzott volt, kölcsönös. Amikor Biró vissza-visszatért Európába, Korda naponta panaszkodva írt Birónak levelet. A Korda-családtörténet a legfelső fokon emlegeti Birót, és egyenesen azt mondja, Korda Sándor „legnagyobb erőssége mindig is a Biró Lajossal való együttműködés volt” (Korda, 1983: 104). Biró családja még Európában maradt, sőt a politikai kedélyek megnyugodtával visszatértek Magyarországra. Vészi József – Biró apósa – ekkor a Pester Lloyd élén állt, 1928-ban, hetvenedik születésnapja alkalmából és pályájának ötvenedik, jubileumi évében Horthy Miklós Magyarországát Corvin-lánccal tüntette ki. Biró gyakorta visszajárt Európába, felesége és lányai, ha éppen nem voltak vele együtt, a Mária Valéria utcai Lloyd-házban időztek, később béreltek egy nagypolgári lakást a Klotild-palotában.⁹ Biróék gyakorta panaszkodtak, amiről egy Vészi Margit-levél is tanúskodik. A sógornő Hatvany Lajosnak számol be arról, hogy Biróék éppen Kaliforniában vannak, „ahol szívükből utálják az egész svindliüzemet, és csak azért nem szöknek meg, mert sokat keresnek”.¹⁰ Haza már nem akart térni, legszívesebben talán Berlinben dolgozott volna Biró. Beszélte a nyelvet, ismerte a várost, 1907-ben egy egész évet, egy kicsit többet is töltött a Vészi-klán – ez is Ady Endre kifejezése – Berlinben. 1922-ben egy teljes éven át biztosan az Ullstein Kiadó lektoraként működött Biró Lajos, majd később is vannak nyomok – levélkezések, híradások, visszaemlékezések –, amelyek a tartósabb berlini tartózkodást tanúsítják.¹¹ (Biró jól beszélt németül, angolul, olaszul és franciául is, az Ullstein-cég ezt a tudást aknáztta ki.) Ingázott tehát Amerika nyugati partja és Európa között. 1928-ban azonban végleg visszatért Európába, a Universal cég szerződtette, s már csak egy rövid időre utazott vissza az óceánon túlra (Tabori, 1966: 86). Keresett filmszerző volt, az amerikai filmakadémia kitüntetésének – annak a bizonyos „első Oscar”-nak – a híre itthon is visszhangot keltett. A hírlapok és a bulvársajtó nagy interjúkat közöltek vele, és nem fukarkodtak a bombasztikus jelzőkkel. Hollywood hivatalos magyar írójának nevezte a Pesti Napló, és a világhír a legkevesebb, amit vele kapcsolatban az újságok leírtak.¹²

Idehaza maga a médium, a film is érdekes volt, különösen, hogy megjelent az első hangos film. Biró eddigi filmjei is mind némafilmek voltak. A beszélgetőtársnak ő is riadtan mondja, hogy új filmjének forgatókönyvét már „talkie”-nak, azaz beszélő filmnek írja, valódi dialógusok kerülnek a filmekbe. De azt is mondja – hiába, a haladás már csak ilyen, mindig le hagyja és kétségbe ejti az előző korszak modernjét is –, „a talkie a film katasztrófáját jelenti”. Az angol nyelvű

⁸ Ez utóbbi már nem igaz Biróra, ekkor semmiképp, de az igen, hogy – szemben az itthoni írókcsapattal – munkáinak joga már a tízes években ügynököknél, kiadóknál volt, amit nem lehet elmondani Babitsról, Kosztolányiról, Móriczról, Füst Milánról, Kaffka Margitról.

⁹ Márkus Gábor szóbeli közlése a szerzőnek 2007-ben.

¹⁰ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, 1927. április 4. (Hatvany, 1967: 371).

¹¹ Biró Lajos levele Déry Tibornak, Weimar, 1922. szeptember 28. (Botka, 2006: 208). 1928-ban Reinitz Béla kérte Birót, helyezzen el néhány Szomory-írást a kinti kiadóknál és stúdióknál, mert az író itthon nehéz anyagiak között él (Flórián & Vajda, 1978: 140–141).

¹² Az igazi Hollywood. Hollywood hivatalos magyar írói. *Pesti Napló*, 1928. március 4. 34. (Biró mellett Vajda Ernőről szól még a kolumnás cikk.) – Beszélgetés a világhírű magyar íróval, aki Hollywoodba és Berlinbe, a film amerikai és európai Mekkájába csak azért zárandokolt el, hogy majdan megírhasa az ezeréves magyarság nagy történelmi regényét. Biró Lajosról írta Egyed Zoltán. *Színházi Élet*, 1928. október 7–13. 4–6.; Fischer Annie: Beszélgetés Biró Lajossal. Berlin, 1929. június. *A Toll*, 1929. június 23. 42–44. (A szerző nem azonos a zongoraművésszel.)

hangosfilm újabb közös nyelvi univerzumot teremt majd, de ekkor még veszély rejlik benne, mert megszüntetheti a film különös értékét, a nemzetköziségét. Számos Európából érkezett színész filmkarrierje szakad félbe, mert hiába a megjelenés, a mimika, a mozgás, ha egyszer nem tudja kinyitni a száját – a kötelezővé váló – angol nyelven. A sikeres filmszcenárió művészet és szerencse dolga is, nyilatkozta másutt: „...egy egészen tehetséges kollégám tökéletesen letörve hagyta el Hollywoodot. Ezt a tehetséges kezdőt Maeterlincknek hívták.”¹³ (A flamand-belga Maurice Maeterlinck 1911-ben kapott irodalmi Nobel-díjat, s vele kezdődött a színpadi szecessziós-szimbolizmus, az a vonulat, amelybe Hugo von Hoffmannstahl, Henrik Ibsen és a magyar Balázs Béla munkássága is tartozik.) De védte is Bíró az amerikai filmet, vitatkozott az emigrációjában is olvasott Szabó Dezsővel, aki szerint:

„...az »a fertelmes Hollywood megmételtyezi az írókat, megbuktatja a drámát« [...] Hollywood nem is olyan fertelmes, holott Hollywood is fertelmesnek tartja magát. Éppen azért most odakint már igaz művészi törekvések érvényesülnek, hiszen Hollywood összecsődi az igazi tehetségeket a világ minden részéből. Most már igazán művészi filmeket csinálnak odakünn, például a *The way of all flesh*, az első amerikai Jannings-film és a *Seventh Heaven* (Hetedik mennyország), amelyet legközelebb Budapesten is bemutatnak.”¹⁴

Jannings szereplése Bíró Lajos filmes pályájával is érintkezik. Bíró közreműködője volt az első „Oscar-díjas” filmek egyikének (1927/28), ő írta a *The Last Command* (Az utolsó parancs, rendezte Joseph von Sternberg) forgatókönyvét, amelyért a férfi főszereplőt, Emil Janningsot jutalmazták a filmakadémia kitüntetésével (Gail & Piazza, 2002: 12–13; Levy, 2003: 378). Természetesen a díjat ekkor még nem Oscarnak nevezték.

És végül a Kordák is visszatértek Európába. Alexander Kordát Berlinben Bíró összeismertette Max Reinhardt-tal, együttműködést remélve a filmes és a színházi szakember között. Max Reinhardt a színpad koronázatlan királya volt, de épp ezért Korda menekült tőle, nem akart többet senki beosztottja, alárendeltje lenni.¹⁵ Párizs volt a következő megálló, itt három Korda-film született Bíró Lajos közreműködésével.¹⁶ Következett London, ahol végleg letelepedtek és 1932-ben megalapították a London Film Productiont. Korda jókor érkezett Angliába, ahol a filmipar még gyengélkedett. Az angol piacot az amerikai filmek uralták: száz bemutatott filmből 95 érkezett a tengeren túlról. Az angol parlament 1927-ben kvótatörvényt hozott az angol filmgyártás felfuttatására (*The British Film Industry*, 1952: 32–92, 294; Low, 1948; Barns, 1983; Socopy, 1998). Az új cég a három Korda-fivér együttműködésén alapult, a *dramaturg* Bíró Lajos volt, aki kezdetben maga is birtokolt részvényeket (Tóbiás, 1980: 46).¹⁷ A *dramaturg* – a Korda-értelmezés szerint –

„...sztorijavasoló, forgatókönyvíró és irodalmi-színházi apafigura volt. Az [volt] a dolga, hogy kitalálja a történetet, a dialógusokat és a forgatás megkezdéséig pontosan kidolgozza a színészek szerepét. Amint Alex és Bíró kiválasztották a sztorit, heteken, néha hónapokon át ültek együtt, mozidarabbá alakították, dialógusokat írtak, megvitatták, melyik színész melyik szerepet játszhatná, úgy formálták a történetet, hogy megfeleljen Alex alkatának, humorérzékének és világszemléletének” (Korda, 1983: 104).

Pazar világsikerek következtek az együttműködésből, elsősorban is az angol nemzettudatra ráérező *VIII. Henrik magánélete*. (Bár a film mégsem egészen nemzeti abban az értelemben, hogy inkább egy klasszikus toposz, a Kékszakáll-legendakör feldolgozása. De az angolok kifinomult és tekintélyromboló humorérzéke megengedte az ironikus feldolgozást (Korda, 1983: 131–132). Bíró és Korda az előkészületek során végigböngészték Shakespeare-t és

¹³ Az ötvenéves Bíró Lajos őszinte vallomása, 6.

¹⁴ Faragó Sándor: Bíró Lajos csalódottan visszament Hollywoodba. *Színházi Élet*, 1927/41. 50–51. – Jelzem, hogy az 1910-es években Szabó Dezsőt is vonzotta a mozi, a Nyugatban vallomásos szösszenetet tett közzé az új kulturális intézményről. Szabó Dezső: *Moziban*. *Nyugat*, 1912/24. 976.

¹⁵ A Reinhardt-tal való találkozás kudarcát másképp – anyagi differenciákkal – magyarázza az ugyancsak érdekes és alapos Korda-monográfia (Kulik, 1975: 60).

¹⁶ *Marius* (Marcel Pagnol darabjából, 1931), *Rive Gauche* (1931), *Dame de chez Maxim* (1933). A filmeknek angol verziójuk is készült, ez nyitotta meg az utat London felé.

¹⁷ Tóbiás Áron elsődleges forrása Korda Vince volt, akivel 1976-ban készített hosszú interjút. Az interjú szövegének lelőhelyét egyelőre nem ismerem.

az angol klasszikusokat, de végül nem a remekírókból választottak. Mindketten hittek a „könnyedség” fontosságában. A készüléshez viszonyítva nem sokkal korábban jelent meg Francis Hackett inspiráló Henrik-életrajza (Hackett, 1929), és szempont volt az is, hogy milyen figurát tud a jellegzetes fizikai adottságú Charles Laughton hitelesen eljátszani. A filmet tiszta, egyenes beállítások jellemzik, sok és gyors vágás, amiért hosszú időszakot ölel fel a szüzsé. A film feszültségét a valóság drámája és az ironikus közelítés adja. A film mérföldkő lett a brit film történetében, az első olyan film, amely kereskedelmileg is kiállta az összehasonlítást Hollywood produkcióival. A *VIII. Henrik magánélete* Oscar-díjat hozott a főszereplőnek és Oscar-jelölést a „legjobb film” kategóriában Alexander Kordának. Ezután további életrajzi filmekkel próbálkoztak, a soha meg nem valósult *Cyranoval* és az elsőhöz mérten kevésbé sikeres *Rembrandt-tragédiával* (1936).

A filmes Biróról eddig általunk hivatkozott újságcikkek inkább a bulvársajtó hírei voltak. De most már a Nyugat is megemlékezett karrierjéről:

„A City [a] »VIII. Henrik«-et játssza ki nagy atoutnak a szezon kellős közepén. Nagy film, jó film. Százszázalékos filmművészet, nagyszerű mese, kiváló színészek. Biró Lajos álmodta meg a filmet, Korda Sándor csinálta sok-sok angol fonttal. Hogy nem sajnálták a pénzt, a film minden jelenetén látszik. Az ilyen film felér egy nagyon jó színházi előadással, s azt hiszem, ez a legtöbb, amit egy filmről mondani lehet.”¹⁸

A film az úgynevezett magánéleti filmek sorozatának egy darabja volt, a *Trójai Helénával* még Amerikában induló (1927) széria középső darabja. Nem sokkal később ismét megemlékezett a Nyugat Biróról és Kordáról a sorozat harmadik filmje kapcsán, igaz, a siker hírét a folyóirattól szokatlanul a magyar kultúrfőlény kontextusába helyezték:

„A *The Morning Post*, a *Daily Mail*, a *Sunday Pictorial*, a *The Evening Standard*, a *The Daily Telegraph* és sorba mind, mind, új, kirobbanó nagy filmsikerről számolnak be az egész világ filmközönségének. Ez az óriási filmsiker a »Private Life of Don Juan« (Don Juan magánélete). Az angol lapok szokás szerint közlik a darab íróját és rendezőjét, s ez jelen esetben így hangzik: »Story and dialogue by Lajos Biró. Directed by Alexander Korda«, azaz az új világfilmhez csak annyi közünk van, hogy a magyar Biró Lajos írta és a magyar Korda Sándor rendezte. Ezek a nevek ma már világviszonylatban is a legelsőkhöz tartoznak, s ezeket a neveket, amelyek élő propagandái a mai magyar kultúrfőlényünknek, csak a legnagyobb tisztelet hangján szabad szájkra vennünk.”¹⁹

A diadalok elfedik a küszködést, a kockázatvállalást, ami a filmek elkészítése mögött állt. Biró Lajos nyilatkozta, hogy Korda mindenét rátette a filmre, az ingét, a kabátját, a kalapját, és ha ez a film megbukott volna, Korda anyaszült meztelenül maradt volna (Tóbiás, 1980: 56). A sorozatba illeszkedett volna a *Rembrandt*-film is (1936), de Kordát ez esetben mélyebben érdekelt Rembrandt pályájának és életének megtörése. Nem ironikus, nem kifordított magánélet-film született, hanem igazi dráma, mellesleg legjobb, mert legigényesebb filmje – nem is lett kasszasiker. Milyen érdekes mégis, ahogy Móricz Zsigmond kommentálta a filmet. Megrendítette Móriczot a film élethűsége, hogy milyen óriási pénz van a filmbe öltetve, és ezt írja: „Egyszóval amit csak ízlés, hozzáértés, ambíció és felfokozott pesti hóhemség csinálhatott, az itt mind jelen van” (idézi Tóbiás, 1980: 71). A *hóhem* jiddis kifejezés. Főlényeset, ravaszt, okosat, csavargót és alvilágit is jelent. Egy finom szúrás a zsidóság tehetsége és életrealitása irányába. Csak jelzésként írjuk ide néhány fontosabb Biró-film címét, tudva és éreztetve, hogy háttérsegítőként, megmentőként a legtöbb Korda-filmben és Kordáéknál gyártott filmben benne volt. Tehát Biró írta a *Hotel Imperial* (Mauritz Stiller, 1927, Pola Negrivel a főszerepben), a *Yellow Lilly* (Sárga liliom, Alexander Korda, 1928), a *The Four Feathers* (A négy toll, Korda Zoltán, 1939), *The Thief of Bagdad* (A bagdadi tolvaj, 1940, három Oscar-díjat nyert, Korda Vince a legjobb látványért kapott elismerést), *Five graves to Cairo* (Öt lépés Kairó felé, Billy Wilder, 1943, tulajdonképpen az I. világháborúban játszódó

18 Lóránth László. [Cím nélkül a Figyelő rovatban] *Nyugat*, 1934/3.

19 Szerző nélküli híradás. *Nyugat*, 1934/19.

Hotel Imperial átírása az aktuális II. világháborúra) alapanyagát, forgatókönyvét vagy párbeszédeit. Két világhírű író köszönheti neki egy-egy regényének adaptációját: 1936-ban filmesítette meg Korda H. G. Wells *a The Man Who Could Make Miracles* című történetét, és Oscar Wilde alapanyagából készült az *An Ideal Husband* (Eszményi férj, 1947). Még egy különös, de soha el nem készült Korda-filmtervet meg kell említenünk, a „történész” Winston Churchill könyvének, a Marlborough életét és korát bemutató nagy munka megfilmesítésének előkészületét. A film leforgatására kizemelt rendező, Anthony Asquith visszaemlékezése szerint 1935-ben Biró Lajossal többször jártak Churchillnél a film ügyében, s úgy találták, nagyszerűen értette a filmírás művészetét (Tabori, 1966: 170–171). A háború alatt a London Films és az amerikai Metro Goldwyn Mayer együttműködésében tervezték a *Háború és béke* megfilmesítését. A forgatókönyv elkészült: Biró Lajos és Orson Welles írták együtt (Tabori, 1966: 229–230).

Biró Lajos és Magyarország

Biró már a léptékváltó filmsikerek előtt végleg kilépett a magyar irodalomból. Művei életében könyv alakban 1926–27-ben jelentek meg utoljára, feltehetően ő sem szorgalmazta ezek újbóli megjelentetését; újrakiadásai 1957-ig nem voltak. És ez akkor is igaz, ha a magyar irodalom – jelesül a Nyugat – nem felejtette el őt teljesen, hiszen 1926 és 1929 között a folyóirat borítója a lap főmunkatársai között tartja számon. 1929 decemberében Móricz Zsigmond – amikor magára vállalta a folyóirat anyagi megmentését – levélben kereste meg Birót. A levélnek lehetett előzménye, mert Móricz – *in medias res* – magyarázkodásba fog, mégpedig a Nyugat és a Napkelet állítólagos közeledése kapcsán: „Micsoda örült volt az, aki légből kapott hírben világgá trombitálta, hogy Tormay Cecile-lel házasodunk össze. Ugyanolyan távol van tőlünk ma, mint tegnap, minden efféle” –írta.²⁰ (Birót kényesen érinthette a Nyugat és a Napkelet közösködéséről szóló hír, mert a Napkeletben Szekfű Gyula megtámadta Biró itt nem érintett, igen fontos tanulmányát, az emigrációban megjelent „A zsidók útja” című esszét, és általában véve is okkal volt érzékeny a konzervatív fehér, illetve keresztény kurzusra.)²¹

Móricz levelének célja azonban a Nyugat szerzői körének felfrissítése volt:

„Hozzád is azért siettem Lajosom, hogy a benned szunnyadó írói akaratot s erőt felébresszem. Én érzem azt, hogy nem lehetsz kielégülve. Nagyszerű formák közt indultál velünk. Sok minden eltérített, de újrakezdeni senkinek soha nem késő. Tolsztoj is évtizedet hevert, mikor újra kezdte. Nem rozsdásodnak el a fegyverek, de az élet megtanít annak a leghelyesebb használatára.”

Az igazság azonban az, hogy Biró Lajos egyre inkább kikopott a magyar irodalomból. Újabb szépirodalmi mű már nem jött ki műhelyéből, sőt ezután mindössze egy angol nyelvű színműkötete jelent meg (Biro, 1945).

1947-ben egy itthoni lap interjút készített Biró Lajossal, aki a kérdésre, hogy magyarul már nem is ír-e, ezt válaszolta: „De igen, lefordítottam a Faust prologusát magyarra.”²² Az anyanyelv szeretete jelentette a kihívást, hogy egy klasszikust magyarul megszólaltasson, de ezt már csak magának csinálta. Foglalkoztatta a probléma, hogy a magyar nyelv fordíthatatlan. Lányával, az írói ambíciókat dédelgető Verával próbálgatták angolra átültetni a „mentünk-mendegéltünk, álltunk-álldogáltunk, sírtunk-sírdogáltunk” igepárokban rejlő különbségtételeket, majd végül megállapították, hogy „ez nem nyelvészkedés, hanem sírfelirat”.²³ A kérdésre, hogy hazajön-e, elutasítóan felelt: „Elvesztettem a kontaktust az otthon élő emberekkel. [...] Lógnék az úrben otthon. Egy valamivel minden kivándorlónak már a kezdetén tisztában kell lenni: egy bizonyos idő után már nincs visszatérés.”²⁴

Kapcsolatait az idő lassan, természetesen és könyörtelenül megrostálta. Füst Milánnal levelezett, és teljesítette a háború után nélkülöző, zsémbelődő író kéréseit, küldött értágító injekciót, orvosi fecskendőt és jó cigarettát, angol

20 Móricz Zsigmond Biró Lajoshoz, 1929. XII. 23. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár 1994. évi szórvány M.110.

21 Szekfű Gyula: Két önvallomás. (Wassermann és Biró Lajos). *Napkelet*, 1923 január–május, 172–175. – Az írás másik tárgya Jakob Wassermann *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Berlin: Fischer, 1921) című önéletrajza.

22 Majládi Guidó: Interjú Biró Lajossal, az angol íróval. *Szívárvány*, 1947. október 18. 7.

23 Biró Lajos levele Hatvany Lajoshoz, [1940] március 14. (Hatvany, 1967: 534).

24 Uo.

cérnát és szaharint, carbon-papírt és borotvapengét, és még altatót is. Néha egy kis pénzt is. Mindig is jószívű volt, a hányatott életű, munkára, koncentrálsra képtelen emigránsnak, barátjának, egykori sakk- és bridzspartnerének, Reinitz Bélának haláláig Biró (és Korda) küldött rendszeres apanázszt, belevonva a lebonyolításba Hatvany Lajost is (Flórián & Vajda, 1978: 132–133, 150–151, 160–161). Amint Karinthy Frigyesnek küldött pénzekről is maradt fenn híradás.²⁵ És arról is van dokumentum, hogy Földessy Gyula azt javasolta, Ady édesanyjának támogatására Biró Lajost és Korda Sándort, „a mammutjövedelmű zsidókat kellene megfogni (a mammutjövedelmű keresztények nem adnak)”.²⁶ Nem tudjuk biztosan, sor került-e erre. De ezekben az időkben küldte el Vészi Margit is Hatvanynak az Adyra vonatkozó dokumentumait, és biztatták Birót is (a háború utáni években Lengyel Géza is), hogy írja meg Ady ifjúságára, a nagyváradi évekre való visszaemlékezéseit. Biró szerepelt a Nyugat Ady-emlékszámában, temetési beszédet is mondott Ady sírjánál – de az emlékek rögzítésére már nem került sor. A nála lévő becses dokumentumokat Biró özvegye küldte el Lengyel Gézának.²⁷

Hazajönni már nem akart Biró Lajos, de dolgozni még igen. Váratlanul érte a halál 1948 őszén, amikor itthon már élesen látszottak a szovjet típusú új rendszer körvonalai. A Huszadik Században Supka Géza búcsúztatta, melegen. Az amerikai Az Emberben Göndör Ferenc – szintén jó szívvel. Ők mind a ketten közelről ismerték Birót, és társadalmi ideájuk a századelőn közösen megálmodott polgári világ volt. Érdesebben, kritikusabban szólt róla a Népszavában Horváth Zoltán.²⁸ Itt a nekrológ szerzőjének személye különösen érdekes. Egyrészt mert Horváth első feleségének, Molnár – vagy ismertebb nevén Sárközi – Mártának nagybátyja volt Biró, és így sok olyasmit tudhatott róla, amit más nem, és személyesen is ismerte. (Ennek ellenére számos életrajzi tévedést tartalmaz a cikke.) Másrészt mert Horváth Zoltán a két munkáspárt egyesülését nemcsak tevélegesen, de kíméletlenül erőltette is. Később, évtized múltán, miután megjárta Rákosiék börtönét, monográfiát szentelt a századelő polgári demokratikus és polgári radikális mozgalmainak, orgánumainak. Azt írja, Biróban az I. világháború alatt különvált az író a publicistától:

„S míg a közíró egyre igényesebb, egyre radikálisabb és forradalmibb hangot üt meg, addig a szépíró a finoman kidolgozott novellák irodalmi szintjéről egyre jobban szállt le a sikerek irodalma, a már akkor sem ismeretlen bestseller regények és export-szindarabok síkjára.”²⁹

Kétségtelen a minősítés igazsága. Ennek okát Horváth – a rá ekkor jellemző osztályharcos szemlélet alapján – Biró kissé lenézett polgári vonásaiban, voltában látta. Ma már denunciálásnak hat, hogy egy olyan publicisztikáját emlegette fel, amelyben Biró a kérdésre, hogy milyen irányt válasszon a magyar társadalom, azaz ha Párizs vagy Moszkva között kell választani, akkor mi legyen, Moszkvára voksolt. Meglehet, írt ilyet Biró, vagy Horváth kicsit túlzott, de Biró publicisztikái egyelőre kiadatlanok, így nem tudjuk ellenőrizni az állítást.³⁰ De ez inkább egy politikai kényszerdöntést szimbolizál, és bele kell érteni, hogy a háború végével nyilvánvalóvá lett a győztesek – elsősorban a franciák – békéjétől való félelmet is.

Horváth lesajnálta nemcsak az irodalmi, de a filmes teljesítményt is. „Ettől kezdve élete már nem tartozott sem a magyar népre, sem a magyar irodalomra. Műveiből portéka lett s nem nagyon érdekes, hogy a portékát jó vagy rossz minőségben állította elő” – írta. A vélemény oka, hogy Horváth a korabeli, meglehetősen szűk „szocialista” esztétikai elvárások felől értékelt.

Biró egy új médium, a film egyik előfutára volt. Tehetségének természete is belejátszott a pálya esztétikai fordulatába, nemcsak a politika váratlan alakulása, az emigráció. Hajlama volt a melodramára, az irodalmon aluli műfajra, műnemre, és véletlen egybeesés, hogy a film kezdetben ezt az irányt, szemléletmódot kultiválta, dédelgette (Singer, 2001: 37–58). Mindez persze nem teszi zárójelbe, hogy Biró Lajos szomorú ember volt, boldogtalan, de nagyon sikeres emigráns. Lengyel Menyhért ezt írta naplójába, amikor Biró halálhírét vette: „Üzött élet volt, korán elzárta, önmagába fojtott, ki nem élt, ki nem írt mondanivalókkal” (Lengyel, 1987: 393).

25 Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, 1936. április 9. (Hatvany, 1967: 489–490).

26 Földessy Gyula levele Hatvany Lajoshoz, keltezés nélkül, de az 1930-as évekből, Csinszka halála után (Hatvany, 1967: 437).

27 Lengyel Géza saját emlékei mellett ezekre alapozva állította össze könyvét (Lengyel, 1957).

28 Horváth Zoltán: Biró Lajos 1880–1948. *Népszava*, 1948. szeptember 11. 8.

29 A készülő kismonográfia részletesen foglalkozik majd Biró Lajos novelláinak, regényeinek és szindarabjainak kérdésével.

30 1919-es írásaiból közöl a Tanácsköztársaságról összeállított antológia (József, 1967), ahol szerepel az 1919. március 21-i fordulatot üdvözlő írása.

Irodalom

- Barns, John (1983): *Pioneers of the British Film*. London: Bishopsgate Press.
- Biró Lajos (1921): *A zsidók útja*. Wien: Pegazus.
- Biró Lajos (1945): *Gods and Kings. Six plays*. London: George Allen & Unwin.
- Botka Ferenc (2006): *Déry Tibor levelezése 1901–1926*. I/A kötet. Budapest: Balassi Kiadó & Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Flórián László & Vajda János (1978): *Reinitz Béla*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Gail, Kinn & Piazza, Jim (2002): *The Academy Awards the Complete History of Oscar*. New York: Black Dog & Leventhal Publishers.
- Garai Erzsi, szerk. (1969): *A magyar film a tanácsköztársaság idején*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum.
- Hackett, Francis (1929): *Personal History of Henry the Eighth*. London: Jonathan Cape.
- Hatvany Lajosné, szerk. (1967): *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta, szerkesztette Hatvany Lajosné. Budapest: Szépirodalmi.
- Jacobs, Lewis (1930): *Rise of the American film*. New York: Harcourt Brace.
- Gabler, Neal (1988): *An Empire of Their Own: How the Jews Invented Hollywood*. New York: Crown.
- József Farkas, szerk. (1967): „Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény) IV. kötet. A tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.
- Korda, Michael (1983): *A szerencse fiai. A Korda testvérek regényes élete*. Budapest: Európa.
- Kulik, Karol (1975): *Alexander Korda. The Man Who Could Work Miracles*. New Rochelle, N. Y.: Arlington House Publishers.
- Lányi Viktor & Radó István & Held Albert (1920): *A 25 éves mozi: a magyar kinematográfia negyedszázados története*. Budapest: Bíró Ny.
- Lengyel Géza (1957): *Ady a műhelyben*. Budapest: Szépirodalmi.
- Lengyel Menyhért (1987): *Életem könyve*. Összeállította Vinkó József. Budapest: Gondolat.
- Levy, Emmanuel (2003): *All About Oscar. The History and Politics of the Academic Awards*. New York & London: Continuum.
- Litván György (2008): Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Gyurgyák János. Budapest: Osiris.
- Low, Rachael (1948): *The History of the British Film*. London: George Allen & Unwin.
- Nemeskürty István (1960): A Nyugat írói és a filmművészet a tízes években. *Irodalomtörténelmi Közlemények*, 6. sz. 674–683. o.
- Phillips, Gene D. (1998): *Exiles in Hollywood. Major European Film Directors in America*. Bethlehem & London: Lehigh University Press & Associated University Presses.
- Polak, Herbert (1948): *30 Jahre Sascha-Film: Festschrift der Sascha-Film Verein- und Vertriebs-Ges. m. b. H. Wien*. Wien.
- Scott, Allen J. (2005): *Hollywood: the Place, the Industry*. Princeton University Press.
- Singer, Ben (2001): *Melodrama and Modernity. Early Sensational Cinema and Its Contexts*. New York: Columbia University Press.
- Socopy, Martin (1998): *James Williamson: Studies and Documents of a Pioneer of the Film Narrative*. London: Associated University Presses.
- Széchenyi Ágnes (2008): Vészi József a műhelyteremtő és a dinasztiaalapító, 1858–1940, *Budapesti Negyed*, 2. sz. 243–271. o.
- Tabori, Paul (1966): *Alexander Korda*. London: Living Books Inc.
- Tabori, Paul (1972): *The Anatomy of Exile: a Semantic and Historical Study*. London: Harrap.
- The British Film Industry (1952): *The British Film Industry. A report on its history and present organisation, with special reference to the economic problems of British feature film production*. London: Political & Economic Planning.
- Tóbiás Áron (1980): *Korda Sándor*. Filmbarátok kiskönyvtára. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum & Népművelési Propaganda Iroda.

Széchenyi Ágnes irodalom- és Pulitzer-emlékdíjas sajtótörténész, kandidátus. Jelenleg az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az Eszterházy Károly Főiskola főiskolai tanára. Legújabb könyve: *Kornfeld Móric, Trianontól Trianonig: Tanulmányok és dokumentumok* (szerkesztés, bevezető tanulmány, jegyzetek, 2006).